

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΩΟΝ

Ὁ περὶ τοῦ Δικαίου ἀγῶν ἐν τῷ βίῳ.

§ 27. Ὁ ἀγῶν ἐν τῷ βίῳ.

Ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εἶνε διηνεκῆς ἀγῶν πρὸς κτῆσιν κρείττονος καταστάσεως. Ἐκαστος σταθμὸς τῆς ιστορικῆς αὐτοῦ ἐξελίξεως εἶνε δημιούργημα μακροῦ προηγουμένου ἀγῶνος, ἀκαταπαύστου ἐργασίας, ἀποληγούσης εἰς νέαν τάξιν πραγμάτων, δι' ἀγῶνος πάλιν παρασκευάζουσιν νέαν ἀνέλιξιν. Ὁ ἀγῶν οὗτος εἶνε ἔμφυτος παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, ἐκδηλῶν τὴν ἐν αὐτῷ ζωὴν καὶ ἐνέργειαν. Ἄνευ αὐτοῦ ἡ ἡρεμία ἐπιφέρει τὴν ἀτονίαν, τὴν νάρκην, τὴν λήθην παντὸς ἀγαθοῦ.

Ἄνθρωπός εἰμι, ἄρα ἀγωνιστής. Ἐν τούτῳ κεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ βίου. Πάντες ἀγωνιζόμεθα θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς, ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ, ὡς ἀντιπρόσωποι ὑπερτέρας ἐκπολιτιστικῆς ιδέας, ἐπιζητοῦντες παντὶ τρόπῳ νὰ καταστήσωμεν αὐτὴν νικητήριαν. Πᾶσα ἠθικὴ ιδέα ἀναπτύσσεται καὶ κραταιοῦται ἐκ τοῦ περὶ αὐτῆς ἀγῶνος. Ὁ ἀνθρωπος ἀγωνίζεται ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ φυσικοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ ὑπὲρ τῆς κατακτήσεως ἀνωτέρας κοινωνικῆς καταστάσεως. Καὶ τοῦτο πράττει οὐχὶ ἀλογίστως, οὐδὲ τυχαίως, ἀλλὰ διότι ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ βλέπει πραγματούμενον τὸν ὑπέρτατον αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ σκοπόν.

§ 28. Ὁ περὶ τοῦ Δικαίου ἀγῶν.

Ὁ ἀγῶν οὗτος ἐκδηλοῦται πρωτίστως ἐν τῷ δικαίῳ. Δι' αὐτοῦ πραγματοποιῶνται κατ' ἐξοχὴν ὁ σκοπὸς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, δημιουργεῖται δ' ἡ ἰκανότης αὐτῆς πρὸς ὀργανικὴν ἐνότητα, ἄρα πρὸς ὑπάρξιν καὶ συντήρησιν.

Τὸ δίκαιον σκοπεῖ τὴν διακανόνισιν τοῦ πρὸς ἀλλήλους τῶν ἀνθρώπων ἀγῶνος, ἀφετηρίας πάσης δράσεως αὐτῶν, ἐνεργείας καὶ βελτιώσεως. Ἐν οἰαδήποτε καταστάσει οὔτοι διεκδικοῦσιν ἐπιμόνως τὸ δίκαιον τοῦτο ὡς τὴν ἐγγύησιν τῆς τε ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐημερίας καὶ προόδου. Ὅτε τὸ πρῶτον κρατοῦσι παρ' αὐτοῖς τὰ ἐγωιστικὰ ἐνστικτα τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου, πρὸ τῆς συστάσεως ἐμπέδου καὶ ἀλληλενδέτου κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ καθεστώτος, ἐπιδιώκουσι παντὶ τρόπῳ τὸ δίκαιον αὐτῶν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἀσφάλειαν, τὴν τιμὴν, δὲν διστάζουσι δὲ νὰ διεκδικήσωσι τὸ δίκαιον τοῦτο, χρώμενοι βαρβαρωτάτοις μέθοις: τῇ αὐτοδικίᾳ, τῇ ἐκδικήσει, τῇ πέρα τῶν ὀρίων τοῦ σεβασμοῦ τῆς τῶν ἄλλων προσωπικότητος καὶ ἐλευθερίας ἀμύνη. Ἐν ταῖς πρωτογόνοις ἐκείναις ἡμέραις ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ μόνος τὸ δίκαιον, μὴ ὑφισταμένης κοινωνικῆς τάξεως πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτοῦ. Ἄν δ' ἡ ροπὴ αὕτη τῆς διεκδικήσεως καὶ πραγματώσεως ἔλειπεν, οὗτος κατ' ἐλάχιστον θὰ διέφερε τῶν ἀγριωτάτων θηρίων.

Ἡ ἰσχὺς λαοῦ τινὸς εἶνε ταυτόσημος τῇ ἰσχύι τοῦ περι δικαίου αἰσθήματος αὐτοῦ, εἶπεν ὁ Ρουδόλφος νου *Herling* (1). Καθ' ὅσον ἡ κοινωνία ἐκπολιτίζεται, κρατυνομένου τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐνότητος καὶ ἀλληλεγγύης, κατὰ τοσοῦτον καὶ ὁ ἀγὼν περὶ τε τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου ἐκδηλοῦται γενναιώτερον καὶ συστηματικώτερον· δὲν εἶνε οὗτος πλέον ἀγὼν αὐτοσυντηρήσεως, φυσικῆς ὑπέρξεως· ἀφορᾷ εἰς τὰ ὑφιστα ἰδεώδη τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀτόμων. (1) κατανοῶν τοῦτο λαὸς εἶνε ἄξιος τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς. Ἰπιδιώκει τὸ δίκαιον αὐτοῦ, ἢ ἐν εὐρυτέρῃ ἐννοίᾳ τὸ δίκαιον τῆς φυλῆς, τοῦ ἔθνους, τῆς ἀνθρωπότητος.

Δύο ἀνθρώπων τὸ δίκαιον ἠμφισβητήθη, ἢ προσωπικότης αὐτῶν ὑπέστη ἐλάττωσιν ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ πόλει κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Τί πρέπει νὰ πράξωσιν; ἔχουσι τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀγωνισθῶσι πρὸς ἐπανόρθωσιν τοῦ παραβλαβέντος δικαίου αὐτῶν, ἢ ν' ἀδιαφορήσωσιν; Ἐνθα ἡ ἐννοια τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ τιμῆς εἶνε ζωηρά, ὁ τυχὼν τῆς προσβολῆς θέλει σπεύσῃ διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ δικαίου αὐτοῦ, μόνον οὕτω κατανοῶν ἄκεί-

(1) Der Kampf um's Recht.

ραιον καὶ ἀλώβητον τὴν ἐλευθέραν αὐτοῦ προσωπικότητα, τὸναντίον ὁ ἀδιαφορῶν ἐπὶ τῇ γενομένῃ προσβολῇ ὁμολογεῖ, ὅτι οὐδεμίαν ἔσχεν αὐτῆς συναίσθησιν, ὅτι ἄρα ἤκιστα κατανοεῖ τὴν ἱερότητα καὶ τὸ δίκαιον τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ.

Πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν δύο ἀνθρώπων, ἀνηκόντων εἰς τὸ αὐτὸ ἢ διαφορον ἔθνος, τὸ δίκαιον ἀνθρώπου τινός, ἀνήκοντος εἰς τὸ αὐτὸ ἢ καὶ εἰς ἄλλο ἔθνος παραβιάσθη, οὗτος δὲ δὲν ἐπαρκεῖ νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν ἐπανόρθωσιν αὐτοῦ μόνος καὶ διὰ τῶν ἰδίων μέσων. Τί θέλουσι καὶ τί ὀφείλουσι νὰ πράξωσιν ἀμφότεροι οἱ μάρτυρες τῆς παραβιάσεως ταύτης τοῦ δικαίου; Ἄν μὲν ὑπάρχη παρ' αὐτοῖς ἰσχυρὰ ἢ συνειδήσις αὐτοῦ, τὸ αἶσθημα τῆς ἐνότητος καὶ ἀλληλεγγύης, ἐφ' ἧς βασιζεται τὸ ἀνθρώπινον καθεστῶς ἄνευ διακρίσεως φυλῆς ἢ ἔθνους, θέλουσι ζητήσῃ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ προσβληθέντος δικαίου, ὡσεὶ προὔκειτο περὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν· ἂν δ' ἰδιαίτη ἀδιαφορήσωσιν, ἔπεται ἐκ τούτου, ὅτι οὗτοι δὲν κέκτηνται πλήρη τὴν ἰδέαν καὶ τὴν συνειδήσιν τοῦ δικαίου, ἐπιτρέποντες μετὰ τοιαύτης ἀδιαφορίας τὴν προσβολὴν αὐτοῦ.

Τούτου τοῦ λόγου ἕνεκα κοινωνία, ἀδιαφοροῦσα ἐν πάσῃ προσβολῇ τοῦ δικαίου τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν μελῶν, μὴ ὀρεγομένη ν' ἀγωνισθῇ ὑπὲρ αὐτοῦ, νὰ ἐπανορθώσῃ αὐτὸ διὰ τῆς ποινῆς ἢ διὰ παντὸς ἄλλου τρόπου, μὴ ἔχουσα σύμβολον τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀλληλεγγύην, ὁμολογεῖ ὅτι εἶνε διεφθαρμένη, ἐστερημένη δὲ πάσης συνειδήσεως ἠθικῆς.

Ὁ περὶ τοῦ δικαίου ἀγὼν διεξάγεται ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσι τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ταῖς ἀστικαῖς, ταῖς δημοσίαις, ταῖς ἐθνικαῖς. Κατὰ τὰς περιστάσεις ταύτας ὁ ἀνθρώπος, ἀγωνιζόμενος εἴτε ὑπὲρ τοῦ δικαίου αὐτοῦ, εἴτε ὑπὲρ τοῦ τῶν ὁμοίων αὐτῶ, πληροῖ τὸν ὕψιστον τῶν προορισμῶν, εἶνε ἀληθῶς ἠθικὸν ὄν, κατανοοῦν τὴν ἐννοιαν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς βελτιώσεως καὶ ἀλληλεγγύης.

Οἱ ναοὶ τῆς δικαιοσύνης ἐγείρονται περίοπτοι ἐν πάσῃ ἠθικῇ καὶ πεπολιτισμένη κοινωνίᾳ, σεβαστοὶ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ πλήθους καὶ ἐπιβλητικοί. Ἄλλ' ὁ ἠθικολόγος λαοῦ, οὐ ἰδεῶδες εἶνε οὐχὶ ὁ πολυμορφος περὶ τῶν ὕψιστων τοῦ βίου ἀγαθῶν ἀγὼν, ἀλλ' ἡ γαλήνη, ἡ ἀταραξία, ἡ ὑποτέλεια, ἀπεχθάνεται τὸ δικαστήριον, ἀτόπως ὑποθέτων αὐτὸ ὡς τὴν ζῶσαν εἰκόνα τῆς ὑφισταμένης ἐν τῷ τόπῳ ἀδικίας. Ὁ Σίνης φιλόσοφος μακαρίζει τὸν εὐδαίμονα ἐκεῖνον τρόπον, ἐν

ἢ ἡ κλίμαξ τῶν δικαστηρίων πληροῦται χόρτου ἐλλείψει θαμῶνων, δικῶν καὶ δικαζομένων, ἀγνοῶν τὴν φυσιολογίαν καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, ἐγκειμένου κατ' ἀνάγκην ἐν ταῖς συγκρούσεσι. Τούναντίον ἀντιλαμβάνεται ὁ ἠθικολόγος πεπολιτισμένης κοινωνίας. Δι' αὐτὸν τὸ οἰκοδόμημα τῆς δικαιοσύνης εἶνε ἡ ἀποθέωσις τοῦ δικαίου, ἡ ἐγγύησις τῆς εὐνομίας καὶ τῆς τάξεως. Ἡ ἠθικότης λαοῦ τινὸς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν μεγάρων, ἅτινα ἰδρύσατο τῇ θεᾷ Θέμιδι· ὁ ἐν αὐτοῖς διεξαγόμενος περὶ τοῦ δικαίου ἀγὼν δὲν εἶνε μαρτύριον κρατούσης διαφθορᾶς, ἀλλ' ἐρεύνης καὶ ἀναζητήσεως τοῦ δικαίου, πραγματώσεως αὐτοῦ, ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀκρογωνιαίου λίθου τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομητάτος. Ὁ περὶ αὐτοῦ ἀγὼν ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς τῶν ἀνθρώπων σχέσεσι δὲν εἶνε ἀπλῆ φιλοδικία, ἄρνησις τῆς ἀμοιβαιότητος αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ἐπιζήτησις τῆς νομιμότητος. Ὁ ἔχων ἀκμαῖον τὸ αἰσθημα τῆς ἀτομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς αὐτοῦ προσωπικότητος, καὶ κατ' ἐλάχιστον ἀδικούμενος, προσέρχεται εἰς τὸ δικαστήριον οὐχὶ λόγῳ συμφέροντος ἢ ἐκδικήσεως, ἀλλ' ἐκ τοῦ αἰσθήματος τῆς κατισχύσεως τοῦ δικαίου, ἐνορῶν ἐν αὐτῇ τὸν θρίαμβον τῆς ἠθικῆς, ἐφ' ἣ ἀμύθητον αἰσθάνεται ἡδονήν. Ἐκ τούτων συμπεραίνεται ἀριδῆλως, ὅτι ἡ ἠθικότης λαοῦ τινὸς ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος, ὃν διεξάγει ὑπὲρ τοῦ δικαίου αὐτοῦ. Ὁ ἀγογγύστως ὑφιστάμενος τὸ ἀδίκημα καὶ ἐγκαρτερῶν, στερεῖται ἀνθρωπίνης ἀξίας· ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ συνείδησις ἀπεκαρτέρησεν· οὐδ' εἰς ἑαυτόν, οὐδ' εἰς τὴν ἐθνικὴν ὀλομέλειαν ἀνήκει πλέον· οὐδεμίαν ἐν αὐτῇ τὸ δίκαιον ὑπέστη προσβολήν· μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ ἄρα διακόσμου εἰς οὐδεμίαν οὕτος διατελεῖ σχέσιν, εἶνε ἀδιάφορον αὐτοῦ μέλος, ἀπεσπασμένον.

Ὁ περὶ τοῦ δικαίου ἀγὼν, κατάδηλος γινόμενος ἐν ταῖς προσωπικαῖς τῶν ἀνθρώπων σχέσεσι, ἐν τῷ ἰδιωτικῷ αὐτῶν δικαίῳ, εὐρύτερος ἐκδηλοῦται, εἰ καὶ μᾶλλον συγκεχυμένος καὶ δυσδιάκριτος, ἐν τῷ δημοσίῳ δικαίῳ. Ὁ προσβάλλων τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν μου, τὴν τιμὴν μου, τὴν ἰδιοκτησίαν μου προσβάλλει ἀμέσως αὐτὸ τὸ πρόσωπόν μου, ἡ προσβολὴ ἄρα καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ὀδύνη καθίστανται ἀμέσως ἐπαισθητά· ἀλλ' ἐν τῷ δημοσίῳ δικαίῳ ἡ ἀνάγκη τοῦ περὶ τοῦ δικαίου ἀγῶνος δὲν ἐκδηλοῦται ἰσχυρὰ ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τοῦ σχηματισμοῦ τῶν κοινωνιῶν, ἀπαιτεῖται δὲ ἀνωτέρα ἀτομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνατροφή πρὸς ἐκδήλωσιν αὐτοῦ· τὰ πολιτικὰ δικαιώματα

δὲν εἶνε παρὰ μὴ ἀνεπτυγμένοις λαοῖς ὅσον καὶ τὰ προσωπικὰ ζωηρά· ἐνιαχοῦ δὲ καὶ δὲν κατανοοῦνται τὸ παράπαν. Ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδήσεως, ἡ ἰσονομία, ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας καὶ τοσαῦτα ἄλλα δίκαια, ὑπαγόμενα εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ὁμολογίαν τοῦ νεωτέρου δικαίου τῶν λαῶν καὶ ἡ διὰ παντός ἀγῶνος διεκδικήσεις αὐτῶν εἶνε ἀκατανόητοι φράσεις διὰ τὸν κάτοικον τῆς Σινικῆς ἢ τῆς Περσίας, δι' ὃν ἀρχὴ καὶ τέλος τῆς κοινωνίας εἶνε ἡ ἀπόλυτος βούλησις τοῦ κυριάρχου, ἀλλ' εἶνε ἡ πρωτίστη τροφή καὶ τρυφή διὰ τὸν ἐλεύθερον πολίτην τῆς Ἑλβετίας, διὰ τὸν κάτοικον τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ δὲ ὑπὲρ τῶν δικαίων τούτων ἀγῶν πληροῖ κατ' ἐξοχὴν τὰς σελίδας τοῦ ἱστορικοῦ τῶν λαῶν τούτων βίου.

Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν δρᾷ μόνον, αἰσθανόμενος ἢ σκεπτόμενος, ἐν τῇ σφαίρᾳ τῶν ἰδιωτικῶν αὐτοῦ ἢ τῶν δημοσίων σχέσεων· ζῆ ἐπίσης ἐν εὐρυτέρᾳ, ἔστω καὶ μεταφυσικωτέρᾳ καὶ μᾶλλον ἀφηρημένῃ σφαίρᾳ τοῦ πνεύματος. Διεκδικῶν μετὰ ζήλου ἐν τῷ περὶ τοῦ δικαίου ἀγῶνι τοῦ βίου τὰ ἰδιωτικὰ αὐτοῦ δίκαια ὡς ἀτόμου, τὰ δημόσια δίκαια ὡς μέλους ἐνεργοῦ πολιτικῆς κοινωνίας, ὑφισταμένης ἐντὸς ὠρισμένων γεωγραφικῶν ἢ ἐθνολογικῶν ὁρίων, δὲν διεξάγει τὸν ἀγῶνα τούτον, ἐπιδιώκων τὸ ἴδιον αὐτοῦ μόνον ἀτομικὸν ἢ δημόσιον δίκαιον. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα δίκαια, εὐρύτερα τούτων, ὑπέρτερα, εὐγενέστερα, ἔστω καὶ μᾶλλον ἀφηρημένα. Ὅτε ὁ Φενελὼν ἀπεφαίνετο «ἀγαπῶ ὑπὲρ ἐμαυτὸν τὴν οἰκογένειάν μου, ὑπὲρ ταύτην τὴν πατρίδα μου καὶ ὑπὲρ τὴν πατρίδα τὴν ἀνθρωπότητα», καθώριζεν ἤδη τὴν ὑψίστην ταύτην ἰδέαν τοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου διαφέροντος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ οὗτος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἀναποσπᾶστως συνδεδεμένον μετὰ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος· πᾶν δ' ὅ τι, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, εἰς αὐτὴν ἀφορᾷ, αἰσθάνεται ὡς ἴδιον συμφέρον, ὑπὲρ οὗ εἶνε πρόθυμος ν' ἀγωνισθῆ, ὅπως ἀγωνίζεται ὑπὲρ τῶν λεγομένων ἀτομικῶν καὶ δημοσίων αὐτοῦ δικαίων. Ὁ περὶ τοῦ δικαίου οὗτος ἀγῶν διεξάγεται μὲν ἐν πάσῃ συνειδήσει ὑπὸ τὸν τύπον τῆς θυσίας ὑπὲρ τῶν μεγάλων ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἐργασίᾳ τῶν μεγάλων ἡρώων τῆς ἀνθρωπότητος, οἵτινες πλέον ἢ ἅπαξ τὰ ἀτομικὰ αὐτῶν συμφέροντα ἐθυσίασαν ὑπὲρ τοῦ θριάμβου τοῦ δικαίου ἀτόμων ἢ λαῶν. Ἐκάθ' ὅσον

τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα χειραφετεῖται, κατὰ τοσοῦτον καθίσταται ἐπι-
δεκτικώτερον γενναίων ὀρμῶν, πρόθυμον ν' ἀγωνισθῇ οὐχὶ ὑπὲρ μερι-
κῶν ἀλλ' ὑπὲρ καθολικωτάτων ἰδεῶν καὶ συμφερόντων, ὧν τὸ προσω-
πικόν ὄφελος δὲν ἐκδηλοῦται ἀμέσως. Τὸ ἄτομον ἐξέρχεται οὕτω τῆς
περιορισμένης σφαίρας τῆς ἀτομικότητος αὐτοῦ ἢ τῆς φυλῆς, ζῶν καὶ
αἰσθανόμενον ἐν τῇ εὐρυτάτῃ σφαίρᾳ τῆς παγκοσμίου κοινωνίας.

§ 29. Τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ συμφέρον
ἐν τῷ περὶ τοῦ Δικαίου ἀγῶνι.

Ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τῶν Σοφιστῶν καὶ τῶν Σκεπτικῶν μέχρι
τοῦ Βένθαμ. καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὑλοδόξων πλεῖστοι τῶν θεωρητικῶν
τοῦ δικαίου ἀνηγόρευσαν τὸ συμφέρον ὡς τὴν ἀρχὴν τῆς κοινωνικῆς
ἐνότητος καὶ τὸν γνώμονα αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ. Μεταξὺ τῶν πρώτων
ὁ σκεπτικὸς Ἴμλων ὁ Ἰλιεῖος « οὐδὲν ἔφασκεν, οὔτε καλόν, οὔτε δί-
καιον καὶ ὁμοίως ἐπὶ πάντων μηδὲν εἶναι ἀληθεία, νόμῳ δὲ καὶ ἔθει
πάντα τοὺς ἀνθρώπους πράττειν » (1)· παρὰ δὲ τοῖς δευτέροις ὁ Βέν-
θαμ. ἰσχυρίζεται, ὅτι « ἡ ἀφιλοκέρδεια δύναται νὰ ὑπάρξῃ μόνον
παρ' ἐπιπολαίοις καὶ ἀκηδέσιν ἀνθρώποις· ἀλλ' ὁ ἐσκεμμένως ἀφιλο-
κερδῆς ἄνθρωπος εἶνε εὐτυχῶς σπάνιον χρῆμα. » (2) Οὕτω τὸ δίκαιον
ἀπορρέει ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συμφέροντος, λειτουργεῖ δὲ
μόνον κατ' ἀνάγκην πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθέρως οικονομικῆς ἐρ-
γασίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων. Βεβαίως ἡ κοινωνία δὲν ἀπο-
τελεῖται ἐκ συνόλου ἀσωμάτων ὄντων, ἐπιδιωκόντων ἐν τῷ βίῳ αὐ-
τῶν μόνον τὴν πραγμάτωσιν ἀπολύτου ἰδεώδους. (3) ἄνθρωπος εἶνε
σύνθετος ἐκ πνεύματος καὶ σώματος, αἱ δὲ ἀνάγκαι αὐτοῦ εἶνε εὐγε-
νέστεραι ἢ ταπεινότεραι, καθ' ὅσον ἐν τῇ θεραπείᾳ αὐτῶν πρωταγω-
νιστοῦσι ροπαὶ πνευματικαὶ μᾶλλον ἢ ὑλικάι· ἀλλὰ τὸ συμφέρον μό-
νον, αἱ θετικάι ἀνάγκαι καὶ ροπαί, δὲν εἶνε ὁ ἀπακλειστικὸς παράγων
τῆς ἀτομικῆς ἢ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καὶ προόδου. Τὸ συμφέρον ὡς
τὸ κύριον τοῦ βίου ἐλατήριον θὰ προῦκάλει τὴν διάσπασιν μᾶλλον
ἢ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου παντός. Καίτοι δὲ ἐκ τῶν ἱστορικῶν
δεδομένων δὲν ὑποστηρίζεται πάντοτε, ὅτι τὸ συμφέρον τῶν ἀτόμων

(1) Διογ. Λαέρτ. IX, 61.

(2) Déontologie.

ἢ τῶν λαῶν δὲν παρορᾶται ἐν ταῖς κοινωνικαῖς σχέσεσιν αὐτῶν, ἀλλ' οὐχ' ἦττον τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ δίκαιον ἐπρωταγωνίστησαν ἐν τῇ προαιωνίῳ τῶν ἀνθρώπων ἐργασίᾳ.

Ὁ Βένθαμ. καλεῖ τὸν ἐσκεμμένως ἀφιλοκερδῆ ἄνθρωπον παράδοξόν τι χρῆμα, μωρόν. Ἀλλὰ τότε πῶς θὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ἱστορία μετὰ τοιοῦτον χαρακτηρισμὸν τῶν μεγάλων τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀρετῆς ἱεροφαντῶν καὶ μαρτύρων, ὧν λεγεὼν ὁ ἀριθμὸς, τῶν ἀγωνισθέντων ἐν ζοφεροῖς χρόνοις ὑπὲρ τῶν τιμαλφεστάτων ἀντικειμένων τῆς ἀνθρωπότητος, τοῦ δικαίου αὐτῆς, ἐπὶ θυσίᾳ καὶ ὀλιγωρίᾳ τῆς ἰδίας ζωῆς — καὶ αὐτῶν τῶν συμφερόντων; Ἦτο προσωπικὸν ἐλατήριο καὶ συμφέρον, οὐχὶ δὲ τὸ δίκαιον, τὸ συγκινήσαν ἐν τῇ ἀρχαιότητι τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Ἀναξαγόραν, τὸν Σωκράτη καὶ τοὺς Στωικούς σὺν τοσοῦτοις ἄλλοις μεγαλωνύμοις ἀνδράσι, τοὺς πολυαριθμούς μάρτυρας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ τοὺς μεγάλους ἀθλητὰς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐλευθερίας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, τὸν Ἰορδάνην Βρῦνον καὶ τὸν Γαλιλαῖον, τὸν Σπινόζαν καὶ τὸν Καρτέσιον, ἀποταξαμένους, πράγματι τοῖς ἐπιγείοις ἀγαθοῖς ὑπὲρ μεγάλων ἰδεῶν, γενναίων ἀρχῶν τοῦ δικαίου τῆς ἀνθρωπότητος, εἰς ὧν τὴν ἐπικρατησιν ὀφείλει τὰ νῦν αὕτη τὴν ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν αὐτῆς πρόοδον καὶ εὐημερίαν; Πάντων τούτων ἡ κτῆσις ἐπιτυγχάνεται δι' ἀγῶνος μόνον μεταξὺ ἀτόμων καὶ λαῶν, συντόνου ἀμίλλης καὶ ἐργασίας. Ἄνευ αὐτοῦ οὐδὲν μέγα καὶ γενναῖον. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἄλλοτε τῶν ἐνστικτων τῆς φυσικῆς ζωῆς καὶ τῆς αὐτοσυντηρήσεως ἐλάμβανε τὸν βίαιον χαρακτῆρα τῆς προσωπικῆς ἀμύνης καὶ ἐκδικήσεως· ἀλλ' ἤδη προσέλαβεν εὐγενέστερον χαρακτῆρα. Ἡ μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ὁμάδων ἀμίλλα, μεταξὺ τῶν φυλῶν καὶ τῶν λαῶν, εἶνε ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ὁ περὶ τοῦ δικαίου ἀγὼν αὐτῶν, τοιοῦτου δ' ἀγῶνος ἐπακόλουθος εἶνε ἡ πρόοδος. Ἡ πρώτη ἐν τῇ ἱστορίᾳ σύγκρουσις τῶν ἀτόμων ἢ τῶν φυλῶν τί ἄλλο εἶνε ἢ ὁ περὶ τοῦ δικαίου ἀγὼν αὐτῶν; Τὰ ἄτομα ἐξ αὐτῶν ἀρύονται δυνάμεις καὶ σθένος, τὰ δὲ ἔθνη μείζονα εἰς ἑαυτὰ πεποιθήσιν. Ἄνευ τοῦ ἀγῶνος τούτου τί θὰ ἦτο ἡ πολιτεία, ἡ ὑψίστη τῆς ἠθικότητος ἐκδήλωσις, ἡ ἀδρανὴς καὶ ἄτονος ὀργανισμὸς, μηδεμίαν παρέχων ζωὴν εἰς τὰ κοινωνικά ὄργανα, ἐξαντλουμένης τῆς προσωπικῆς τῶν ἀνθρώπων ἐνεργείας ἄνευ ἀνταγωνισμοῦ, μὴ καταγοούντων ἢ μὴ δυναμένων ἐπιδιώξαι τὸ δίκαιον αὐτῶν! Ἐπὶ τοῦ ἀκ-

μῶνος τοῦ ἀγῶνος τούτου σφυρηλατεῖται καὶ ὀξύνεται τὸ πνεῦμα κρατυνόμενον, λαμβάνει δὲ τὴν προσήκουσαν ἐαυτῆς συνείδησιν ἢ ἀνθρώπινη προσωπικότης, ἐπιδιώκουσα τὴν πραγμάτων τοῦ δικαίου χάριν αὐτοῦ καὶ μόνου, οὐχὶ δὲ ἔνεκα συμφέροντος.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐργασία, ὁ περὶ τοῦ τοῦ δικαίου αὐτοῦ ἀγῶν. Ἐμφύτως διεξάγεται οὗτος παρὰ παντὸς ἀνθρώπου, καθ' ὅσον δὲ παρίσταται ζωηρότερος, εἶνε τεκμήριον εὐγενεστεροῦ καὶ ἰσχυροτέρου χαρακτῆρος καὶ ἠθους. Ἀπανταχοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶνε μαχητής· διότι καὶ ὡς ἄτομον καὶ ὡς σύνολον ἀποτελεῖ τὴν αὐτὴν ἐνιαίαν μονάδα, τὴν αὐτὴν προσωπικότητα, ἐν σμικρῇ ἢ ἐν μεγάλῃ τείνουσαν ὑπὸ πάσας τὰς μορφὰς νὰ πραγματώσῃ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ιδέαν καὶ ἀποστολήν, τὸν διὰ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν διήκοντα αἰώνιον περὶ τοῦ δικαίου ἀγῶνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ

**Τὸ Δίκαιον ἐν σχέσει πρὸς τὴν Θρησκείαν,
τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Ἐπιστήμην.**

§ 30. Τὸ Δίκαιον καὶ ἡ Θρησκεία.

Ἐν τῇ πραγματώσει αὐτοῦ, κοινωνικῇ τε καὶ ἱστορικῇ, τὸ δίκαιον συνδέεται καὶ συναγωνίζεται ἢ ἀνταγωνίζεται μετὰ πασῶν τῶν μεγάλων ιδεῶν καὶ δυνάμεων, αἵτινες πληροῦσι τὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος, ἀφ' ὧν λαμβάνει πολλάκις ἔντασιν καὶ ζωὴν, ἀνταποδίδων ἅμα τὰ ἴσα ἐν τῇ κοινῇ συνεργασίᾳ.

Ἡ τὸ πρῶτον ἀποκαλυπτομένη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος, χειραγωγοῦσα δ' αὐτὸ πρὸς τὰ πρόσω ιδέα εἶνε ἡ θρησκευτικὴ. Βίσις οὐδεμίαν ἢ θρησκευτικότης τοῦ ἀνθρώπου ὑπόκειται ἀμφισβήτησιν. Οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἀνεπτύχθη κοινωνία, ἐστερημένη θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ὑπάρχουσιν οἱ ἀρνούμενοι τοῦτο· ἀλλ' αἱ ἀποδείξεις, ἅς

προσκομίζουσιν, οὐδαμῶς ἐπιβεβαιοῦσι τὸν ἰσχυρισμὸν αὐτῶν. Ὁ ἄγριος τῶν δασῶν, ὁ ἐν στοιχειωδестаτή καταστάσει κεκτημένος πᾶν ἠθικὸν αἴσθημα, ὁ μετ' ἐνθουσιασμοῦ προσβλέπων τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον, ὑπὸ μελαγχολίας δὲ καὶ φρίκης καταλαμβάνομενος ἐπὶ τῇ δύσει αὐτοῦ, ὁ ἐκπληκτος μένων πρὸ τῶν μυρίων ἐκδηλώσεων τῶν φαινομένων τῆς φύσεως, ὁ τιμῶν καὶ γεραίρων πᾶν ὑπέροχον ἑαυτοῦ κατὰ φυσικὴν ἰσχὺν δημιουργήμα τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, οὐδὲν ἄλλο πράττει, ἢ ἐκδηλοῖ τὸ θρησκευτικὸν αὐτοῦ αἴσθημα, ἔστω καὶ ἐν ἀμυδροτάτῃ συλλήψει καὶ ἐννοίᾳ. Ὅσον δὲ στοιχειῶδες καὶ ἂν θεωρηθῇ τοῦτο, ἐξ οἷαςδὴποτε ἀφορμῆς καὶ ἂν ἀπορρέῃ, ἐκ τοῦ φόβου ἢ τοῦ θαυμασμοῦ, ἐκ τῆς ἀγάπης ἢ τῆς ἀποστροφῆς, εἶνε πραγματικὴ ἐκδήλωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ὁ Φετιχισμὸς, ἡ λατρεία τοῦ κτήνους παρὰ τῷ ἀγρίῳ, ἀναβλύζει ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐσωτάτης θρησκευτικῆς πηγῆς, ἀφ' ἧς καὶ ἡ ἔκστασις τοῦ Πέρσου πρὸ τοῦ ἐκάστοτε ἀνατέλλοντος Ἡλίου, ἡ ὄπτασις τοῦ Μωϋσέως ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἡ θεωρία τοῦ Σπινόζα ἐν τῇ μελέτῃ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν ὄντων. Ὀπόση μακρὰ ἐργασία, ἵνα διέλθῃ ἡ ἀνθρωπότης διὰ τῶν ποικίλων τούτων φάσεων τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ βίῳ αὐτῆς! Ἐν τῇ σταδιοδρομίᾳ αὐτῶν αἵ τε θρησκείαι καὶ αἱ λατρεῖαι ἐξαφανίζονται ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τῆς μνήμης τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοῦ ἐκάστοτε κρατοῦντος ἱστορικοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ τὸ ἔμφυτον αἴσθημα παραμένει ἐν τῇ μορφολογικῇ ταύτῃ ἀλληλουχίᾳ. Ποῦ εἶνε σήμερον τὰ παλαιὰ θρησκευτάματα Ἀσίας, Ἀφρικῆς, Εὐρώπης, Ἀμερικῆς, ὧν καὶ αὐτὰ τὰ ἴχνη ἐξέλιπον καὶ αὐτὰ τὰ χρονικὰ κατ' ἐλάχιστον περιεσώθησαν; Ἐξέλιπον αἱ θετικαὶ ἐμφάνειαι τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ τοῦτο παραμένει ἀείποτε ἐνεργὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ δύναμις.

Ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ σκοπιμότης τῆς θρησκείας ἐπιφαίνεται πρωιαιτάτα ἐν τῷ βίῳ ἅμα τῇ πρώτῃ κοινωνικῇ συστάσει. Ὁ ἄνθρωπος τείνει νὰ κατανοήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ λατρεύσῃ τὸ ὑπέρτατον ὄν, εἰς ὃ ἀποδίδει τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ, οὐ τὴν προστασίαν ἐπικαλεῖται. Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος εἶνε τοσοῦτον ἀσθενής, ἡ θρησκεία ἐμφανίζεται πρὸ τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ, καθὰ ἔλεγεν ὁ Feuerbach, «ἀναγκαῖα ὅπως τὸ φῶς εἰς τὸν ὀφθαλμὸν, ὁ ἀήρ εἰς τοὺς πνεύμονας, ἡ τροφή εἰς τὸν στόμαχον»· αὕτη πληροῖ πᾶσας αὐτοῦ τὰς ἀνάγκας, κορέννυσι τοὺς πόθους, θερμαίνει τὰ ἰδεώδη. Ἐπὶ

μακροῦς αἰῶνας οὐδὲν ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν ὑφίσταται ὄντως καὶ δρᾷ ἔξω τῆς θρησκείας. Ἀπὸ τοῦ Φετιχισμοῦ τοῦ Λίγυπτιοῦ, τοῦ Πανθεϊσμοῦ τοῦ Ἰνδοῦ μέχρι τοῦ ἀυστηροτάτου Ἰουδαίου Μονοθεϊσμοῦ τοῦ Ἰουδαίου πᾶσα κοινωνικὴ τάξις ἀμέσως ὑφίσταται τὸ θρησκευτικὸν κράτος. Οὕτως ἡ θεοκρατία εἶνε ὁ πρῶτος πνευματικὸς καὶ κοινωνικὸς νόμος τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ θρησκεία, ὡς ἡ ὑπερτάτη τῶν ιδεῶν, δὲν περιορίζεται ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἐπιτάττουσα τῷ ἀνθρώπῳ τὰ πρὸς τοὺς ὁμοίους αὐτῷ ἢ τὰ πρὸς τὸ θεῖον καθήκοντα· ἀπληστος ἰερέια ἀπορρήτων, ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἐξασκεῖ ἐπὶ τῆς καταπεπληγμένης καὶ ἀσθενοῦς φαντασίας τῶν πρώτων λαῶν πᾶσαν τὴν μυστικὴν αὐτῆς ἰσχύν, καθυποβάλλουσα ὑπὸ ἀπόλυτον κράτος πᾶσαν ἐλευθέραν ἐνέργειαν τοῦ ἀτόμου. Ἰπὸ τοιαύτην μονομερῆ παμβασιλείαν τὸ δίκαιον δὲν ἔχει ἀληθῆ ἀνυπαρξίαν ἐν τῇ δράσει τῆς κοινωνίας. Σκοτεινὴ ἠθικὴ, θυγᾶτηρ τῆς θρησκείας, δεσπόζει πασῶν τῶν σχέσεων αὐτῆς. Πρὸ τοῦ θρησκευτικοῦ μυστηρίου, τῶν ἀπολύτων δογμάτων τῆς ἀπ' αὐτοῦ ἀπορρευούσης ἠθικῆς, ἀξιοῦντων νὰ διέπῳσι τὰ τοῦ βίου, συντρίβεται ὁ ἄνθρωπος, ἢ δ' αὐτοῦ ἀτομικότης ἐκλείπει. Ἐν ταῖς ἀπολύτοις θρησκευτικαῖς κοινωνίαις δὲν δρᾷ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ Θεός. Ἱστορία ἄρα, κατασκευάσιμα τῶν ἐλευθέρων ἀνθρωπίνων δυνάμεων, δὲν ὑπάρχει πράγματι, οὐδὲ δύναται νὰ ὑπάρξῃ, τὰ πάντα τῆς Προνοίας διευθετούσης καὶ διεπούσης κατὰ τινὰ ἐκ τῶν προτέρων ὠρισμένον κανόνα.

Ἐν τοιαύτῃ ἀνωμάλῳ καὶ παρὰ φύσιν καταστάσει, εὐθὺς ὡς ἡ ἀληθῆς ἱστορικὴ συνείδησις ἐπιφοιτήσῃ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, καταδεικνύουσα τὴν τρίβον, ἣν ὀφείλει νὰ διανύσῃ πρὸς πλήρωσιν τῶν σκοπῶν αὐτοῦ, ἐγκαινίζεται κατ' ἀνάγκην ὁ μεταξὺ θρησκείας καὶ δικαίου ἀγών, μεταξὺ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τοῦ θεοῦ καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐκείν' ὅσον αὕτη ἀγωνίζεται πρὸς κτῆσιν τοῦ ἀγαθοῦ, κατὰ τοσοῦτον κρατύνεται ἡ λογικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτῆς δύναμις. Ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ προβαίνει ἀναπτυσσομένη ἡ ἱστορία. Παρέρχονται δ' αἰῶνες ἐν μέσῳ ἀγῶνων καὶ πάλης, μέχρις οὐ ἐπέλθῃ τις ἰσορροπία ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τῶν δύο τούτων δυνάμεων, ἵνα ἐπαναληφθῇ αὖθις ὁ ἀγών, κραταιότερος καὶ ἐρρωμενέστερος.

Ἡ θρησκεία, ἀπορροφῶσα τὸ δίκαιον, ὑποτάσσουσα ἄρα τὰς δυ-

νάμεις τοῦ ἀνθρώπου τῇ παμβασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἐκμηδενίζει πᾶσαν αὐτοῦ βούλησιν καὶ ἐνέργειαν. Ὁ παρῶν κόσμος, τὸ στάδιον τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως, οὐδὲν σημαίνει ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι, στερουμένῳ αὐτοβουλίας, ἐνεργοῦντι ἀσυνειδήτως καὶ κατ' ἀνωτέραν ἐπιταγὴν. Ὑπὸ τὴν στιβαρὰν δύναμιν τῆς θείας παμβασιλείας δημιουργοῦνται κράτη ἀπέραντα, ἀλλ' ὁ βίος αὐτῶν εἶνε μονότονος σειρὰ γεγονότων, ἄνευ βαθυτέρας ἐννοίας. Οἷος πέπνυται, ὁ Θεός, ἢ ὁ ἐπὶ τῆς γῆς ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ, ὅστις εἶνε ἐπίσης θεὸς στυγερός, ἐγωιστικός, μηδὲν θεῖον κεκτημένος, συγκεντρῶν δ' ἐν ἑαυτῷ πάντα τὰ μειονεκτήματα τοῦ εἴδους· ἐλάχισται ιδέαι ἐκδηλοῦνται γενεσιουργοὶ ἐν ταῖς κοινωνίαις, ὧν τὰ μέλη συνδέει πρὸς ἄλληλα ὁ φόβος καὶ ὁ καταναγκασμὸς τοῦ ἄρχοντος μᾶλλον ἢ ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη καὶ ἐμπιστοσύνη. Ὁ ἄνθρωπος ἀγαπᾷ ἑαυτὸν μόνον, οὐδένα δ' ἄλλον. Ἡ ἔρευνα, ἡ ἐπιστήμη μηδεμιᾶς δύνανται νὰ τύχωσιν ὑποστηρίξεως ἐν τοιούτῳ κοινωνικῷ καθεστῶτι, ἀρνούμενῳ πᾶσαν ἀλήθειαν, ἣν τοῦτο δὲν ἀναγνωρίζει ἐν τῇ θρησκευτικῇ αὐτοῦ συλλήψει καὶ θεωρίᾳ. Ὑπὸ τὸ τοιοῦτο καθεστῶς οἱ λαοὶ ζῶσιν ἀπομεμονωμένοι, διότι ἕκαστος ἀξιοῖ, ὅτι αὐτὸς μόνος ἐκπροσωπεῖ τὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν, οὐ συγχρῶνται ἀλλήλοις, πᾶσα δὲ μεταξὺ αὐτῶν σχέσις εἶνε ἐναγῆς ἐπιμιξία καθαρῶν μετ' ἀκαθάρτων ὄντων. Ὁ ἄνθρωπος ἐλάχιστην ἔσχεν ἐπίδοσιν ἐν ταῖς κοινωνίαις ταύταις, παρ' αἷς ἐλλείπουσι τὰ πρῶτιστα στοιχεῖα τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ, ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότης, ἡ ἀλληλεγγύη.

Ἄλλ' ἐὰν ἤθελεν ἐπέλθῃ τούναντίον ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐὰν ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ θρησκείας καὶ δικαίου, ἤθελε τοῦτο ἀναλάβῃ ἀπόλυτον κοινωνικὴν ἡγεμονίαν, καθυποτάσσον τὴν θρησκείαν καὶ εἰς θεραπεινίδα αὐτὴν μεταβάλλον, ἤθελον ἀναπτυχθῆ σὺν τῷ χρόνῳ ἐπικίνδυνα ἀποτελέσματα. Ἡ θρησκευτικὴ ιδέα ἤθελεν ἀπολέσῃ κατ' ἀνάγκην τὴν ἠθικὴν αὐτῆς ἐννοίαν καὶ αὐτονομίαν, μεταβαλλομένη εἰς λειτουργὸν ἐπιγείων συμφερόντων. Ὡς δὲ ἐν τῇ πρώτῃ οὔτῳ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ περιστάσει ἡ ἐλευθέρᾳ συνείδησις καταδικάζεται ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐκμηδενίζεται.

Δόγμα τῆς θεοκρατικῆς παμβασιλείας ἐν Ἀνατολῇ εἶνε: οὐκ ἔσονται θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ· ἀπὸ θεοῦ πᾶσα ἐξουσία. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ παμβασιλείᾳ τῆς πολιτείας, πραγματούσης καὶ ἀσφαλιζούσης τὸ δίκαιον, δὲν διαφέρει τὸ κρατοῦν περὶ τῶν σχέσεων τῆς θρησκείας καὶ

τοῦ δικαίου δόγμα ἐν Ἑλλάδι : ἀδικεῖ . . . οὐδ' ἢ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων. Τίς ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο τούτων δογμάτων ; κατ' οὐσίαν οὐδεμία. Ἡ ἐκμηδένισις τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἄρνησις τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ λογικῆς προσωπικότητος εἶνε ἐπακόλουθα.

Ἐν τῇ συνδιαλλαγῇ κεῖται ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξύ θρησκείας καὶ δικαίου. Ἀμφότερα εἶνε δυνάμεις αὐτοτελεῖς ἐν τῷ ἠθικῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἐνέργεια ἄρα αὐτῶν δέον νὰ ἐξασκηθῆται ἐντὸς τῶν καθωρισμένων ὑπὸ τῆς οικείας φύσεως ὁρίων. Ἡ θρησκεία, ὡς ἐκ τῆς ιδιότητος αὐτῆς καὶ τῆς καταγωγῆς, εἶνε ἡ ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ γνωστοῦ πρὸς τὸν ἄγνωστον, τὸν ὑπερφυσικὸν κόσμον μυστικῶν ἐνοράσεων, ἡ ἀκατανίκητος νοσταλγία τοῦ πνεύματος πρὸς τινὰ πέρα τῶν αἰσθήσεων ὑπαρξίν, κρείττονα κατάστασιν τῆς παρούσης· ἀφορᾷ κατ' ἀκολουθίαν εἰς ἀντικείμενα τῆς ἐσωτερικῆς συνειδήσεως. Ὁ ἀνθρώπος, ὑποδουλούμενος ἐκὼν ἢ ἄκων εἰς τοιαύτας ιδέας, παραδιδούς ἑαυτὸν εἰς τὸ κράτος ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, δὲν ἔχει λόγον ὑπάρξεως· καταφρονῶν τὴν ἐπίγειον κατάστασιν, καταφρονεῖ ἑαυτὸν· ἡ ἱστορικὴ αὐτοῦ δράσις ἐκμηδενίζεται· εἶνε ἀπόδημον ἐπὶ τοῦ κόσμου τούτου πτηνόν, τείνον καθ' ἐκάστην πρὸς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀγνώστου καὶ τοῦ ἀπολύτου· ὑποτιούτων δ' ἰδεῶν ἐλαυνόμενος δὲν διατάζει νὰ ὑποτάξῃ εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὰς ἀξιώσεις αὐτῆς πᾶσαν κοινωνικὴν σχέσιν καὶ δράσιν. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον ἐκ τε τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς, εἶνε τέλειον ἀνθρώπινον· ιδέα ἄρα, ἥτις ζητεῖ νὰ ὑποβάλλῃ εἰς τοὺς ἀπολύτους αὐτῆς νόμους τὴν ιδέαν αὐτοῦ, κατ' ἀνάγκην καθίσταται ἐχθρὰ πρὸς αὐτὸ καὶ ἐχθρὰ ἅμα πρὸς τὸν κοινωνικὸν σύνδεσμον, ἐρειδόμενον ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας ἀλληλεγγύης αὐτονόμων προσώπων καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ὑπακοῆς καὶ πίστεως, καθὼς ἐπιζητεῖ ἡ θρησκεία.

Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων δικαίου καὶ θρησκείας εὐρηται οὐχὶ ἐν τῇ ἐξαρτήσῃ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ιδέας ἀπὸ ἄλλης, ἀλλ' ἐν τῇ προσήκουσῃ αὐτῶν ἐνεργείᾳ ἐν τῇ οἰκείᾳ σφαίρᾳ. Ἐν κοινωνίᾳ ἐλευθέρως ὀργανωμένῃ συνῴδᾳ τοῖς νόμοις τοῦ δικαίου καὶ τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας ἡ θρησκεία δὲν δικαιούται νὰ ἐξασκῆ ἀπολύτον ἐπὶ τῶν πνευμάτων καὶ τῶν θεσμῶν κράτος· ἀλλ' ἐπίσης δικαιούται ν' ἀξιῶσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς τὴν προσήκουσαν ἐλευθερίαν, καθ' ὅσον

δὲν καθίσταται ἐπικίνδυνος. Μόνον ἐν τῇ ἀρμονίᾳ δὲ ταύτῃ ἐπιτυγχάνεται ἡ σκόπιμος λειτουργία ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἰδεῶν καὶ ἐξασφαλίζεται τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς καὶ ἡ αὐτονομία τῶν ἀποτελούντων αὐτὸ ἀτόμων ἀπὸ τῶν ὑπερβασιῶν, αἵτινες ἀείποτε ἀποδεικνύονται ὀλέθρια.

§ 31. Ἡθικὴ καὶ Δίκαιον.

Ἡ θρησκεία ὡθεὶ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν ἔξω τῶν αἰσθήσεων κόσμον, κατ' ἀκολουθίαν τὰ ὅρια αὐτῆς εὐχερῶς διακρίνονται τῶν τοῦ δικαίου. Ἄλλ' ἐν ταῖς σχέσεσι τούτου μετὰ τῆς ἠθικῆς δὲν συμβαίνει τὸ αὐτό. Ἀμφότερα ἀφορῶσιν εἰς τὸν ἐν τῇ κοινωνίᾳ βίον, τὸν κόσμον τῆς δράσεως. Ἀρχῆθεν τὸ τε δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ εἶνε ἐκδηλώσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς, τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος καὶ ἐλευθερίας, τεινούσης νὰ δημιουργήσῃ τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς καὶ νὰ πραγματώσῃ τὸ ἀγαθόν. Στενὸς μεταξὺ αὐτῶν ὑφίσταται δεσμός, οὐχὶ ἄρα πολὺ εὐδιάκριτα τὰ ὅρια τῆς ἐνεργείας. Τὸ δίκαιον προϋποτίθει τὴν συνείδησιν τοῦ καθήκοντος· ἐν δὲ τῇ γενέσει αὐτοῦ ἕκαστος κανὼν δικαίου εἶνε ἅμα καὶ καθῆκον. Ἀμφότερα, ἀπορρέοντα ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, σκοπὸν προτίθενται τὴν ἐπὶ τοῦ ἴσου καὶ τοῦ προσήκοντος διακανόνισιν τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἠθικὴν αὐτῶν βελτίωσιν καὶ ἐνότητα. Ἄλλ' ἡ πραγματικὴ αὐτῶν ἐνέργεια παραλλάσσει ἐκάστοτε. Ἐντεῦθεν διαφορὰ ὑφίσταται μεταξὺ τῶν κανόνων τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν τοῦ δικαίου κανόνων. Τὸ δίκαιον διαφέρει τῆς ἠθικῆς, καθ' ὅσον τοῦτο μὲν ἐπιβάλλεται διὰ καταναγκασμοῦ, τούναντίον δ' ἡ ἠθικὴ ἀφίεται εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀτόμου.

Τὸ ὑπὸ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου ἐπιτρεπόμενον ἢ ἀπαγορευόμενον ἐπιτρέπεται ἅμα ἢ ἀπαγορεύεται καὶ ὑπὸ τῆς ἠθικῆς· ἐνῶ τὸ ὑπὸ ταύτης ἐπιτρεπόμενον ἢ ἀπαγορευόμενον δὲν ἐπιτρέπεται πάντοτε, οὐδ' ἀπαγορεύεται ὑπὸ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου.

Ἐτέρα ἐπίσης διάκρισις μεταξὺ ἠθικῆς καὶ δικαίου εἶνε, ὅτι αὕτη δρᾷ ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ ἀνθρώπου, ἀντικείμενον ἔχουσα τὰς τε ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς πράξεις, αἵτινες εἶνε αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τε ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ὁμοίους αὐτῷ· ἀλλ' ἐξ ἐναντίας τὸ δίκαιον ἔχει

ἀντικείμενον τὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου πράξεις. Αἱ πρῶται ἐπιβάλλονται εἰς αὐτὸν οὐχὶ ὑπ' ἀνωτέρας τινὸς ἐξωτερικῆς δυνάμεως, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ λογικοῦ· αὐτὴ ἄρα ἡ συνείδησις εἶνε ὁ ὑπέρτατος ἄρχων καὶ νόμος ἐν ταῖς σχέσεσι τῆς ἠθικῆς· τὸναντίον δ' αἱ τοῦ δικαίου ὑποχρεώσεις ἐξαναγκάζονται ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων, ὑφ' ὧν τοῦτο ἐκάστοτε ὀρίζεται ἐν τῇ θετικῇ αὐτοῦ ἐμφανείᾳ. Τὰ παραγγέλματα τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶνε πρὸς τούτοις αἰώνια, ἀπόλυτα, ἀναλλοίωτα, ἀνεξάρτητα χρόνου καὶ τόπου· τὸναντίον δὲ τὰ παραγγέλματα τοῦ δικαίου, οἱ νόμοι, εἶνε μεταβλητοί, διαφέρουσι δὲ κατὰ τε χρόνον καὶ τόπον. Εἶνε βεβαίως ἀληθῆς, ὅτι ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ δικαίου, ὅπως καὶ ἡ τῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ συναγωνιζομένης ἠθικῆς εἶνε ἀμετάβλητος, ἀλλ' αἱ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ θετικαὶ αὐτοῦ ἐμφάνειαι ποικίλλουσιν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν.

Ἐν τῷ βίῳ ἐκδηλοῦνται οὐκ ὀλίγα παραδείγματα συγκρούσεων μεταξὺ ἠθικῆς καὶ δικαίου.

Ὁ αὐστηρὸς ἄνθρωπος, ἀλλ' ἄμα καὶ τίμιος πολίτης, ἔχων ἀκοίμητον τὴν συνείδησιν τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ δικαίου, πᾶν ὅ τι πράττει ἐν τῷ βίῳ πράττει αὐτό, ὑπακούων τοῖς παραγγέλμασι τοῦ καθήκοντος. Ἄλλ' ἐν ἡ περιπτώσει τὰ παραγγέλματα ταῦτα ἀντίκεινται πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ δικαίου; Ὁ ἠθικὸς νόμος, ὁ ἐν τῇ συνειδήσει ὑπερόχου ἀνδρὸς κρατῶν, ἀποκαλύπτει αὐτῷ νέαν κοινωνικὴν ἰδέαν, ὑπερτέραν καὶ χρησιμωτέραν τῆς τέως λειτουργούσης, ἀλλ' ἀντικρυσ ἀπέχουσιν πρὸς τοὺς ὑπὸ τῆς καθεστηκυίας ἐννόμου τάξεως ἀνεγνωρισμένους κανόνας. Ἴί θέλει πράξῃ ὁ ἀνὴρ οὗτος; θέλει ὑποκύψῃ εἰς τὴν νέαν ἀποκάλυψιν, τὴν δι' αὐτοῦ ἐκδηλουμένην, κηρυχθῆ προφήτης αὐτῆς, ἀποκηρύττων τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ἢ θέλει ἐξακολουθήσῃ σεβόμενος καὶ ἀναγνωρίζων τὰ καθεστῶτα; Ἴί ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιστάσει ἡ ἀνθρωπίνη πρόοδος ἤθελε καταστῆ προβληματική, μὴ οὔσης ἐπιτετραμμένης τῆς ἀποκαλύψεως νέων ἰδεῶν, εὐεργετικῶν τῷ ἀνθρώπῳ, ἅτε δυναμένων νὰ διατελώσιν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ καθιερωθέντα καθεστῶτα.

Ὁ Σωκράτης, ὁ τελειότατος τῶν ἀνθρώπων, ἐν τινι τῶν τελειοτάτων περιόδων τῆς ἱστορίας, εἶνε παράδειγμα τριαύτης συγκρούσεως καθήκοντος καὶ δικαίου. Τὸ δαιμόνιον, ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως, ἀπέκάλυψεν αὐτῷ νέον ἠθικὸν κόσμον, ὑπέρτερον τοῦ ὑφισταμένου· εἶνε

ὄπταστές ὁ ἔξοχος ἀνὴρ εὐγενοῦς ιδέας, ἧς τὴν πραγμάτων θεωρεῖ καθήκον νὰ ἐπιδιώξῃ, ἀρχόμενος τῆς κριτικῆς τοῦ αἰῶνος. Ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῆς ἀποστολῆς ταύτης γινώσκει, ὅτι μέλλει νὰ ἔλθῃ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς συγχρόνους, πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ιδέαν, νὰ καταδιωχθῇ ὡς ἀρνούμενος τὰ πολιτικὰ νόμιμα. Δὲν διστάζει ἐν τούτοις· μετὰ θάρρους καὶ σθένους ἀναλαμβάνει νὰ κηρύξῃ τὸν λόγον τῆς νέας πίστεως, πίστεως αὐτοῦ μόνον, ἴσως ὀλίγων ἐπιλέκτων, ἀλλ' ἥτις δέον νὰ καταστῇ σὺν τῷ χρόνῳ πίστις τῶν Ἀθηναίων, τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ παλαίουσι δύο ἀρχαί: ἡ ιδέα τῆς ἀποκαλυπτομένης νέας ἠθικῆς πίστεως καὶ τὸ παλαιὸν δόγμα τῆς πόλεως. Ἐν τοιαύτῃ κρισίμῃ στιγμῇ ὅτι ἀπαγορεύει τὸ δίκαιον ἐπιτρέπει ἡ ἠθικὴ· ὁ δὲ ἀληθὴς ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ὑποταχθῇ τοῖς παραγγέλμασι τῆς τελευταίας ταύτης.

Τὸν πρὸς τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικῆς ἀλλ' ἅμα καὶ πρὸς τοὺς νόμους τῆς πόλεως σεβασμὸν ὁ Σωκράτης, τύπος τοῦ ἀνθρώπου, πλέον ἢ ἅπαξ ἀπέδειξεν ἐν τῷ βίῳ. Εἰσηγούμενος καινὰ δαιμόνια δὲν ἔπραττε τοῦτο ἐξ ἀρνητικοῦ πνεύματος, ἀλλ' ἐκ διαφέροντος ὑπὲρ τοῦ θριάμβου τῆς ἀληθείας. Πρὸς τοῦτο δὲ κατεφρόνει καὶ αὐτὴν τὴν ἰδίαν ὑπαρξιν. Ἐν ταῖς ἀποφράσιν ἡμέραις τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας ἐπὶ τῇ ἐν Ἀργινοῦσαις καταστροφῇ, ἐν μέσῳ τῆς ἐνόχου σιγῆς τῶν δικαστῶν, αὐτὸς μόνος ἀναλαμβάνει τὴν υπεράσπισιν καταδιωκομένων καὶ ἀδικουμένων στρατηγῶν, ἀδιαφορῶν ἐπὶ τῇ ἐνδεχομένη προσωπικῇ ζημίᾳ. Καταγγεληθεὶς βραδύτερον ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ὡς καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος καὶ ὡς διαθρορευὲς τῶν νέων, ἀπολογεῖται ἀξιοπρεπῶς καὶ ὑπερηφάνως· καταδικασθεὶς καὶ δυνάμενος νὰ δραπετεύσῃ ἀπὸ τῆς εἰρκτῆς τῇ προστασίᾳ ἰσχυρῶν φίλων, νομίζει ἀνάξιον ἑαυτοῦ νὰ προβῇ εἰς προσβολὴν κατὰ τῶν νόμων τῆς πατρίδος, εἰ καὶ κατανοεῖ, ὅτι ἀδικοῦσιν οὗτοι, ὁ δὲ θάνατος αὐτοῦ ἔσται ἀδίκημα κατὰ τῆς ἀνθρωπότητος, προσβολὴ κατὰ τῆς αἰωνίας δικαιοσύνης (1). Ὁ κατὰ τὴν πρώτην περίστασιν ἐξ ἀνάγκης, ἕνεκα τοῦ

(1) Εἰ μέλλουσιν ἡμῖν ἐνθὲνδ' εἶτ' ἀποδιδράσκειν, εἴθ' ὅπως δεῖ ὀνομάσαι τοῦτο, ἐλθόντες οἱ νόμοι καὶ τὸ κοινόν τῆς πόλεως, ἐπιστάντες ἔροιντο. Εἰπέ μοι, ὦ Σώκρατες, τί ἐν τῷ νῦν ἔχεις ποιεῖν; ἄλλο τι ἢ τούτῳ τῷ ἔργῳ, ᾧ ἐπιχειρεῖς, διανοεῖ τούτε νόμους ἡμᾶς ἀπολέσαι καὶ ξύμπασαν τὴν πόλιν τὸ σὸν μέρος; ἢ δοκεῖ σοι οἷόν τ' ἔστι ἐκεῖνην τὴν πόλιν εἶναι καὶ μὴ ἀνατετράφθαι, ἐν ᾗ ἂν αἱ γινόμεναι δίκαι μηδὲν ἰσχύουσιν, ἀλλ' ὑπ'

Θριάμβου μεγάλης ιστορικής ιδέας, παραβαίνων τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ἐν τῇ δευτέρᾳ περιστάσει, προκειμένου ἀπλῶς περὶ τῆς ἰδίας ζωῆς, ἀπαξιοῖ νὰ καταφρονήσῃ αὐτούς, ἀποδιδράσκων τῆς πατρίδος.

Ἡ πάλη αὕτη τοῦ δικαίου καὶ τοῦ καθήκοντος χαρακτηρίζει οὐ μόνον τὸν βίον τῶν προφητικῶν ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν λαῶν κατὰ τὰς μεγάλας καταστροφὰς τῆς ἱστορίας, πᾶσαν κοινωνικὴν ἢ πολιτικὴν μεταμόρφωσιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἰδέα τις θρησκευτικὴ, κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ, ἀπὸ μακρῶν χρόνων κυοφορουμένη ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει, εὐρίσκει πρόσφορον τὴν στιγμὴν νὰ εἴπῃ τὸν ἱστορικὸν αὐτῆς λόγον. Εἶνε ἢ ἐμφάνεια νέου κόσμου, ἀξιούντος νὰ θριαμβεύσῃ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἤδη ἀποικομένου. Οὗτος εἶνε ὁ νόμος τῆς ἱστορίας. Ἡ νέα ιδέα ἀπαγορεύεται ὑπὸ τοῦ δικαίου, τοῦ ἐκδηλουμένου διὰ τῶν καθεστώτων νόμων, ὡς ἐναγῆς καὶ ἀνίερως, ἀπειλοῦσα ν' ἀνατρέψῃ τὰ θεμέλια τῆς ὑφισταμένης τάξεως. Οἱ νόμοι τῆς πολιτείας, οἱ ἐφορεύοντες τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς, τιμωροῦσι τοὺς προφήτας τῆς ἀνατρεπτικῆς ταύτης ιδέας· ἀλλ' ἐν τῇ ἱστορικῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ἔξω τόπου καὶ χρόνου ἡ ιδέα αὕτη εἶνε ἀποκάλυψις προόδου, ἔχει ἄρα λόγον ὑπάρξεως. Ὁ νόμος ἀνθίσταται πρὸς τὴν πραγμάτωσιν αὐτῆς, ἀνατρεπούσης τὴν ἀρχήν, ἐφ' ἧς οὗτος ἐρείδεται· ἀλλ' ἡ ἠθικὴ, ἐκδηλουμένη ἤδη ἐν τῇ συνειδήσει ἐνὸς ἀνδρὸς ἢ ὀλίγων ἐπιλέκτων, ἐπιτάσσει τὴν ἀποδοχὴν καὶ τὴν καθιέρωσιν τῆς νέας ιδέας, ὡς θεμελιώδους ἀρχῆς νέου καθεστώτος. Ἐν τοιαύτῃ περιστάσει ἡ ἠθικὴ ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸν λόγον τῆς προτιμήσεως, καθὼ ἐκπροσωποῦσα τὸν λόγον τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας.

Ἐτέρα, διάφορος περίπτωσις. Τὸ δίκαιον ἀποστολὴν ἔχει τὴν ἐξασφάλισιν, τὴν συντήρησιν, τὴν σωτηρίαν πολλάκις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἀλλ' ἐπέρχονται ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν στιγμαί, καθ' ἃς ἡ σωτηρία αὕτη τῆς κοινωνίας, ἀπειλουμένης ὑπὸ ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς παραβιάσεως ἠθικῶν τινῶν κανόνων, ἢ νόμων τοῦ δικαίου. Πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ ὅλου ὀφείλει ἡ ἐφορεύουσα τὴν πολιτικὴν τάξιν ἀνωτάτη ἀρχὴ νὰ προσφύγῃ εἰς τὰ

ἰδιωτῶν ἄκυροί τε γίνονται καὶ διαφθείρονται; Ἴί ἐροῦμεν πρὸς ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα; . . . ὅτι ἠδίκηι γὰρ ἡμᾶς ἡ πόλις καὶ οὐκ ὀρθῶς τὴν δίκην ἔκρινεν; (Πλάτωνος Κρίτων ΧΙ).

ἔσχατα τῶν μέτρων, νὰ παραβῆ τοὺς στοιχειωδεστάτους τῆς ἠθικῆς κανόνας, νὰ καταστείλῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν νόμων. Τίς ὁ μὴ ὁμολογῶν, ὅτι ὁ σεβασμὸς τῆς προσωπικότητος, τῆς ἐλευθερίας ἐπιβάλλεται ὡς πολῦτιμον Παλλάδιον τῆς κοινωνικῆς σωτηρίας, οὐ ἀφαιρουμένου, ἐκλείπει αὕτη, ὡς ἐξέλιπεν ἄλλοτε ἀπὸ τῆς ἱερᾶς Ἰλίου; Καὶ ἐν τούτοις ἡ ἐλευθερία αὕτη δέον νὰ ὑποκύψῃ πρὸς ἀποτροπὴν μειζόνων κοινωνικῶν κινδύνων, πάντες δὲ τῆς ἠθικῆς οἱ κανόνες νὰ παραγκωνισθῶσι.

Τοιαύτη εἶνε ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς ἀνάγκης, ἐπικίνδυνον δόγμα ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν, διδασκόμενον ὑπὸ τῆς ἱστορίας, δικαιούμενον ἐνίοτε ὑπὸ τῶν περιστάσεων, οὐ ἐν τούτοις ἡ χρῆσις δέον νὰ τελεῖται μετὰ πολλῆς προφυλάξεως. Ὅτε ὁ Κατιλίνας, διαφθείρας τὴν ρωμαϊκὴν νεότητα, ὑπονομεύει τὰ θεμέλια τῆς πολιτείας, ζητεῖται ὁ στίβαρός ἐκεῖνος ἀνὴρ, ὁ τολμῶν νὰ καταλάβῃ τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν, ἔστω καὶ διὰ τῆς βίας καὶ διὰ τῆς ἐπιτορκίας καὶ διὰ τῆς καταφρονήσεως παντὸς ἠθικοῦ θεσμοῦ, νὰ καταστήσῃ δ' ἀχρήστους τοὺς νόμους ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος. Ὑπάρχουσι πλεῖστα ἱστορικὰ παραδείγματα τῆς τοιαύτης πάλης μεταξὺ ἠθικῆς, δικαίου καὶ κοινωνικοῦ συμφέροντος, πραγματοποιήτου ὑπὸ τοῦ δευτέρου τούτου ἐπὶ παραβάσει τῶν ἠθικῶν νόμων. Ὁ Ἡγεμὼν τοῦ Μακκιαβέλλη παρίστησι μίαν τῶν τραγικωτάτων εἰκόνων τῆς πάλης ταύτης, ἥτις ἔμελλε νὰ στιγματισθῇ διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, πρὶν ἢ κατανοηθῶσιν ἐπισταμένως τὰ αἷτια τῆς θεωρίας, ἣν ἐξήνεγκεν ἐν τῇ ἐρέυνῃ τῆς νόσου, ἣν ἐζήτει νὰ θεραπεύσῃ ὁ ἀνὴρ, οὕτω δ' ἐξενεχθῇ μᾶλλον ἀμερόληπτος καὶ δικαιότερα ἢ περὶ αὐτῆς ἐτυμηγορία.

Ταῦτα εἶνε ἔκτακτα ἱστορικὰ φαινόμενα. Ἄλλ' ἐν τῷ κανονικῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου ἠθικὴ καὶ δίκαιον δέον νὰ λειτουργῶσιν ἐν ἀλληλεγγύῃ καὶ ἐνότητι: ἡ ἠθικὴ διαπνέουσα τὸ δίκαιον, τοῦτο πραγματοῦν αὐτήν, μόνον δὲ τὰ ὅρια τῆς ἐνεργείας αὐτῶν κεχωρισμένα. Τοιοῦτο τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν τῇ προσηκούσῃ δ' αὐτοῦ λύσει, ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ καὶ αὐτονόμῳ ἠθικῆς καὶ δικαίου λειτουργίᾳ, κεῖται ἡ σωτηρία καὶ ἡ πρόοδος τῶν κοινωνιῶν.

Τὸ δίκαιον, ἐν τῇ ἰδίᾳ τῆς ἐνεργείας σφαίρᾳ δρῶν, ὀφείλει νὰ καταλείπῃ ἐλεύθερον τὸ στάδιον εἰς πᾶσαν ἐν τῷ ἠθικῷ βίῳ ἐκδήλωσιν τοῦ πνεύματος· καθ' ὅσον δι' αὐτῆς δὲν προσβάλλονται ἀνεγνωρισμένα

καὶ ἀναμφισβήτητα δόγματα τῆς ἠθικῆς τάξεως, ὀφείλει νὰ ὑποβοηθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰδεῶν τούτων, νὰ ὑπεληθῇ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἐπέμβῃ ἐπιβλαβῶς ἢ νὰ ἀνεχθῇ τὴν ἐπέμβασιν αὐτῶν. Ἐν τῇ αὐστηρᾷ αὐτοῦ ἐννοίᾳ σκοπεῖ τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἐλευθέρως τῶν ἀτόμων δράσεως, ἄρα ἐπιβάλλεται αὐτῷ οὐδετερότης ἐκτὸς περιπτώσεων εἰνων συγκρούσεων. Μόνον οὕτως ἠθικὴ καὶ δίκαιον ἐκτελοῦσι τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν παρὰ πεπολιτισμένοις λαοῖς ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς προσηκούσης ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας.

Ἐν ᾧ ἐν τῇ κοινωνικῇ αὐτῶν ἐνεργείᾳ ἠθικὴ καὶ δίκαιον εἶνε ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων δυνάμεις, ἀλλ' ἐκάστοτε ὑποβοηθούμεναι, ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος βαίνουν στενότατα καὶ ἐν ἀρμονικῇ ἀλληλεγγύῃ. Πρὸς ἕκαστον δίκαιον ἀναλογεῖ ἀντίστοιχον καθῆκον. Ἐν τῇ ὑψίστῃ τῆς ἐξελίξεως βαθμίδι ἡ διάκρισις αὐτῶν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἡ ἐνότης, εἶνε ἡ πλήρωσις τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀποστολῆς. Οὕτω πραγματοποιῶνται οἱ εὐγενέστατοι πόθοι τοῦ πνεύματος ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀτόμου, τῆς φυλῆς, τῆς παγκοσμίου κοινωνίας, συντελεῖται δ' ἡ πρόοδος αὐτῶν διὰ τοῦ θριάμβου τῶν αἰωνίων νόμων τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ, καὶ τοῦ ἀγαθοῦ.

§ 31. Τὸ Δίκαιον καὶ ἡ Ἐπιστήμη.

Καθ' ὅσον χειραφετεῖται πνευματικῶς ὁ ἀνθρώπος, ἡ δὲ ἠθικὴ αὐτοῦ συνείδησις εὐρύνεται, κατὰ τοσοῦτον καὶ τὸ δίκαιον παρίσταται ἐν τῇ ἐργασίᾳ αὐτοῦ τελειότερον καὶ σκοπιμώτερον. Τὸ δίκαιον λαοῦ τίνος εἶνε τὸ ἀσφαλέστατον τεκμήριον τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ εὐγενείας. Δὲν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὴν Ἑλλάδα, πραγματοποιῶσαν τὸ δίκαιον αὐτῆς ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ αὐτονομίᾳ, δρέπουσαν ἀμαράντους ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας δάφνας, σώζουσαν τὸν πολιτισμὸν ἐν Μαραθῶνι καὶ ἐν Σαλαμῖνι, ἄνευ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ τοῦ Σωκράτους καὶ τῆς σὺν αὐτοῖς μεγάλης γενεᾶς. Τὸ δίκαιον ἀντλεῖ τὰς ὑψίστας καὶ εὐγενεστάτας τῶν δυνάμεων αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἐλευθέρως τοῦ ἀνθρώπου ἀτομικότητος, ἥτις εἶνε πρὸ παντὸς δημιουργημὰ τῆς σκέψεως καὶ τῆς αὐτονομίας· ἡ δὲ δύναμις αὕτη ἐκδηλοῦται καθ' ἀπάσας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας ἀναπτύσσεται

ται τὸ δίκαιον κατὰ τε θεωρίαν καὶ πράξιν (1). Ἀφαιρεθῆτω ἀπὸ τοῦ ἔθνικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς σχολῶν· ἀπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡ ἐπίδρασις τῆς Στοᾶς κατὰ πρῶτον, εἶτα δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ· ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἐπίδρασις τῆς τεραστίας ἐκείνης ἐργασίας, ἣτις διεξήχθη ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας διὰ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης καὶ ἧς τὰ ἴχνη ἐξεδηλώθησαν ἐν ἅπασιν τοῖς θεσμοῖς τοῦ δικαίου· τότε τί θέλει ἀλειφθῆ γενεσιουργὸν αὐτοῦ αἷτιον; Εὐλόγως ἀπεφαίνεται ὁ Ἔγγελος, ὅτι ἡ γαλλικὴ Ἐπανάστασις ὑπῆρξεν ὁ θρίαμβος τῆς φιλοσοφίας, ἡ δι' αὐτῆς ἀποκατάστασις τοῦ δικαίου. Ἀληθῶς. Τίς μᾶλλον τῶν φιλοσόφων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι προσέβαλε τοὺς πλείστους τῶν θεσμῶν αὐτῆς, καθοδηγήσας τὸ δημόσιον φρόνημα ὑπὲρ κρείττονος κοινωνικῆς τάξεως; Ἡ φιλοσοφία. Πρώτη αὕτη ἔρρηξε διὰ τοῦ Ἀριστοτέλους γενναίαν κραυγὴν ὑπὲρ τῆς ἐνότητος τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, διὰ δὲ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς Στοᾶς ἠγωνίσαστο ὑπὲρ βελτιώσεως πλείστων θεσμῶν, ὑπὲρ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἐννοίας τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου. Καθ' ὃν χρόνον ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τὴν παμβασιλείαν τῶν Καίσαρων ἐπῆλθεν ἔκλειψις τοῦ δικαίου, ἀφάνεια τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τοῦ ἔθνους, ἐπέζη ἔτι ὁ φιλόσοφος, ὑπὸ τὴν ταπεινὴν αὐτοῦ τήβεννον διαμαρτυρόμενος καὶ διδάσκων τὰ γενναιότατα τῶν ἠθικῶν δογματῶν, ἐπιδρῶν δ' ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως τοῦ δικαίου διὰ τῶν νομοδιδασκάλων. Βραδύτερον κατὰ τὴν μακρὰν νύκτα τοῦ μέσου αἰῶνος, ἡ φιλοσοφία προπαρεσκευάζεν ἡμέρα τῇ ἡμέρα τὸν αἰῶνα τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ μετὰ ταῦτα τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀφ' ἧς ὑπὸ τὴν ζωογόνον πνοὴν τῆς σκέψεως τοῦ Βάκωνος καὶ τοῦ Καρτεσιῦ ἀνέδυσαν κραταιότερα ἢ κοινωνία. Πρώτη ἡ φιλοσοφία αὖθις διεμαρτυρήθη κατὰ τῶν μυσαρωτάτων θεσμῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ὑψώσασα τὴν σημαίαν νέου δικαίου. Ἦτο ἀληθῶς ἡ Ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου τοῦ πνεύματος. Ὑπὸ τὴν πνοὴν τῆς φιλοσοφίας ἀπεκαθάρθη τὸ ἔδαφος τῆς ἱστορίας· ἀπὸ τοῦ παγκοσμίου αὐτῆς βήματος ἐστιγματίσθη ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, ἐκηρύχθη ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἡ αὐτονομία τῆς συνειδήσεως, τὰ δίκαια ἐν γένει τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου. Οὕτως ἡ φιλοσοφία ἐπίδρασε

(1) Ex intima philosophia scientia juris haurienda est. (Κικέρων).

λεσφόρως καὶ εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς ἐξελιζέως καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματώσεως τοῦ δικαίου, τοῦτο δὲ λαμβάνον ἀπ' αὐτῆς ἰσχυρωτάτην ὄθησιν, ἀνταποδίδει τὰ ἴσα, συντελοῦν εἰς τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς λειτουργίαν καὶ ἐνέργειαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ

Σχέσεις τῶν ἠθῶν πρὸς τοὺς Νόμους.

§ 33. Ἐπίδρασις τῶν ἠθῶν ἐπὶ τῶν Νόμων.

Τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας ἐν γένει εἶνε ἀποτέλεσμα τῆς ποικίλης ἐπιδράσεως τῶν κρατούντων φυσικῶν καὶ ἠθικῶν παραγόντων ἐπὶ τῆς συστάσεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελιζέως. Ἐὰ αἰσθήματα αὐτοῦ, αἱ σκέψεις, ἡ ἐνέργεια, ὑφιστάμενα κατὰ τὴν ροὴν τῶν αἰώνων τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, ἀποτελοῦσι χαρακτῆρα ἐνιαῖον καὶ μόνιμον, ὑφ' ὃν παρίσταται οὗτος καὶ οὐ πᾶσα προσβολὴ καὶ παραβίασις εἶνε παραβίασις καὶ ἄρνησις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Οὕτως ἐμφανίζεται ὁ ἀνθρώπος ἐν τῇ ἱστορικῇ βίῳ, ἐπιδιώκων τὴν τελείωσιν αὐτοῦ συμφώνως τοῖς δεδομένοις τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς ιδιοφυΐας, τοῖς ἦθεσιν αὐτοῦ. Ἐὐὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπιτελέσει οὗτος διὰ τῆς πραγματώσεως πασῶν τῶν ιδεῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ δικαίου.

Οἱ νόμοι, ὡς θετικαὶ κατὰ τόπον καὶ χρόνον ἐμφάνειαι τοῦ δικαίου, εἶνε ἅμα ἐμφάνειαι τῶν ἠθῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὧν σκοποῦσι τὴν συντήρησιν καὶ τὴν πλήρη ἐξασφάλισιν. Ἰὺκ τούτου ἔπεται, ὅτι πρὸς κανονικὴν λειτουργίαν καὶ ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν οἱ νόμοι πρέπει νὰ συμφωνῶσι πρὸς τὰ κοινωνικὰ ἦθη. Ἐν ἡ περιπτώσει δὲν ἐπιτυγχάνεται τοῦτο, ἡ δὲ νομοθεσία ἠκιστα συμφωνεῖ τῇ χαρακτῆρι καὶ τοῖς ἦθεσι λαοῦ τινός, κακὸν μᾶλλον ἢ ἀγαθὸν ἐπέρχεται ἐκ τῆς τοιαύτης νομοθεσίας. Ἐπὶ παραδείγματι· λαός, διατελῶν ἔτι ἐν